

A Comparative Study of the Impact of Variant Qur'anic Readings on the Dating of Sūrah al-Rūm*

Ruhullah Najafi

Associate Professor, Department of Qur'anic and Ḥadīth Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: r.najafi@khu.ac.ir

Research Article

Abstract

At the beginning of Sūrah al-Rūm (Qur'an 30), each of the verbs *ghulibat* ("has been vanquished") and *sayaghlibūn* ("will be victorious") has been transmitted in both active and passive forms, giving rise to two competing interpretations. According to the first, following the mention of the Persians' victory over the Romans, the Qur'an promises that the Romans will soon prevail over the Persians. According to the second, following the mention of the Romans' victory over the Muslims, the Qur'an promises that the Romans will soon be defeated by the Muslims. The present study demonstrates that, in the opening verses of Sūrah al-Rūm (Qur'an 30), the opposing party to the Romans is the Muslims, referred to as *al-mu'minūn* ("the believers"), rather than the Persians, who are not explicitly mentioned in the text. Identifying the Muslims as the opposing party also provides a coherent explanation for their rejoicing upon the fulfillment of the event concerning the Romans promised by the Qur'an. Accordingly, on the basis of contextual evidence, the preferred readings are the active form *ghulibat* and the passive form *sayaghlibūn*. On this interpretation, Sūrah al-Rūm was revealed during the Medinan period, after the Battle of Mu'tah and the Muslims' defeat in that battle. Its opening verses therefore convey a promise of divine victory and the eventual defeat of the Romans at the hands of the Muslims.

Keywords: Sūrah al-Rūm (Qur'an 30), Variant Readings, Preference among Readings, Dating of the Sūrah, Meccan or Medinan.

* Received 06 March 2026; Received in revised form 04 April 2026; Accepted 27 May 2026; Published online 01 July 2026

Cite this article: Najafi, R. (2026). A Comparative Study of the Impact of Variant Qur'anic Readings on the Dating of Sūrah al-Rūm. *Comparative Interpretation Research*, 12(2), 52-72. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11904.2402>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

At the beginning of Surah al-Rum (Qur'an 30), in the recitation of the phrase “ghulibat al-rūm fī adna al-arḍ wa hum min ba‘di ghalabihim sayaghlibūn” [The Byzantines have been vanquished in a nearby land, but they, after their defeat, will be victorious] (Qur'an 30: 2–3), the verb *ghulibat* has been transmitted in two forms: one with the ghayn bearing a ḍammah and the lam a kasrah, and the other with both the ghayn and lam bearing faṭḥah. In the first reading, the verb is in the passive voice and means that the Romans were defeated in the nearest land. In the second, it is in the active voice, reversing the meaning: the Qur'an reports that the Romans prevailed in the nearest land. A similar variation occurs in the reading of *sayaghlibūn*—with the ya' bearing a faṭḥah and the lam a kasrah—and *sayugh-labūn*—with the ya' bearing a ḍammah and the lam a faṭḥah. In the former, the imperfect verb is active and indicates that the Romans will soon prevail, whereas in the latter, it is passive and indicates that the Romans will soon be defeated. Among these readings, the one that became widespread among the early Qur'an reciters combines the passive reading of the first verb with the active reading of the second. In the less widespread reading, these two forms are reversed.

According to the widespread reading, the Persians constitute the opposing party of the Romans. Thus, *ghulibat al-rūm* means that the Romans were defeated by the Persians, while *sayaghlabun* indicates that the Romans will soon prevail over the Persians. In the less widespread reading, however, the Muslims constitute the opposing party of the Romans and are subsequently referred to as *al-mu'minun* (“the believers”). Accordingly, *ghalabat al-rūm* signifies the Romans' victory over the Muslims, while *sayugh-labun* refers to the Romans' defeat in the near future. Under the widespread reading, *ghalabihim* is the verbal noun annexed to an object pronoun and denotes the Romans' defeat, whereas under the less widespread reading, it is annexed to a subject pronoun and denotes the Romans' victory.

The passive reading *ghulibat* has historically been associated with the Persian conquest of Jerusalem in 614 CE or Damascus in 613 CE. Similarly, the Roman victory predicted by the active reading *sayaghlabun* has been associated with the Roman victory over the Sasanians at the Battle of Nineveh in 627 CE. By contrast, the historical referent of the active reading *ghalabat* is the Romans' victory over the Muslims at the Battle of Mu'tah in 8 AH. Likewise, the prediction of the Romans' defeat conveyed by the passive reading *sayugh-labun* can be correlated with the Muslim conquest of Jerusalem or Damascus during the reign of the second caliph.

Research Findings

Several lines of evidence indicate that the less widespread reading at the beginning of Sūrah al-Rūm is preferable to the widespread reading. The most significant consideration is that, under the widespread reading, the identity of the Romans' opposing party is absent from the Qur'anic text, whereas under the

less widespread reading, the opposing party can be identified from the text itself. A reading grounded in the Qur'anic text and requiring no speculative reports external to it is therefore preferable to one that depends upon such reports.

Furthermore, according to the widespread reading, the Qur'an states that the believers will rejoice on the day of the Romans' victory because of God's help. Under this reading, however, the relationship between the Romans' victory and the believers' rejoicing is unclear, leading some exegetes to offer strained explanations, including the assumption that the Romans' victory over the Persians coincided with the Muslims' victory over the polytheists at the Battle of Badr. Under the less widespread reading, by contrast, the relationship between the Romans' defeat and the believers' rejoicing is straightforward and requires no such explanation, since the Muslims' victory naturally provides grounds for their rejoicing. Likewise, the expression *ghalabihim* is more compatible with the active reading *ghalabat*, because the basic grammatical principle is that a verbal noun is annexed to its agent, whereas its annexation to the object is not necessary.

Moreover, the expression "*yawma'idhin yafrahu al-mu'minūn bi-naṣr*" ("*Allah* On that day the believers will rejoice in the help of Allah") indicates that the believers will rejoice on the promised day because of God's help. The promise of divine assistance cannot naturally be understood as referring to the victory of the Roman disbelievers, whereas the widespread reading appears to entail precisely such an interpretation. Similarly, the expression "*wa'da Allah la yukhlifu Allahu wa'dahu*" ("Allah's promise; Allah does not break His promise") refers to an unequivocal divine promise. It is difficult to regard disbelieving Christians as the intended recipients of glad tidings concerning such a specific divine promise; yet this is an implication of the widespread reading.

Conclusion

This study favors the active reading *ghalabat* and the passive reading *sayugh-labūn* at the beginning of Sūrah al-Rūm. On this basis, and contrary to the widespread position among exegetes, Sūrah al-Rūm should be regarded as Medinan, since its opening verses refer to the Romans' victory over the Muslims, which can historically be correlated with the Battle of Mu'tah in 8 AH. During this battle, several Muslim commanders were successively killed, after which the Muslim army withdrew and returned to Medina. No event corresponding to a Roman victory over the Muslims can be identified during the Meccan period. Accordingly, when determining whether a surah is Meccan or Medinan, evidence derived from the Qur'anic text should take precedence over transmitted or conjectural reports.

References

- ‘Abd al-‘Atiyyah, ‘Abd al-Ḥaqq ibn Ghālib. (1422 AH). *Al-Muḥarrar al-Wajīz* (‘Abd al-Salām ‘Abd al-Shāfi, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]

- Abū Ḥayyān al-Andalusī, Muḥammad ibn Yūsuf. (2010). *Tafsīr al-Baḥr al-Muḥīṭ*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Farrā’, Yahyā ibn Ziyād. (1432 AH). *Ma‘ānī al-Qur’an* (‘Imād al-Dīn ibn Sayyid Āl Darwīsh, Ed.). ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya‘qūb. (1407 AH). *Al-Kāfī* (‘Ali Akbar Ghaffārī & Muḥammad Ākhūndī, Eds.). Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1404 AH). *Mir’āt al-‘Uqūl fī Sharḥ Akhbār Āl al-Rasūl*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad. (1426 AH). *Ta’wīlāt Ahl al-Sunnah* (Majdī Bāsīlūm, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Muqātil ibn Sulaymān. (1424 AH). *Tafsīr Muqātil ibn Sulaymān* (Aḥmad Farīd, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (n.d.). *Jāmi‘ al-Bayān ‘an Ta’wīl Āy al-Qur’an*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Tirmidhī, Muḥammad ibn ‘Īsā. (1395 AH). *Sunan al-Tirmidhī* (Aḥmad Muḥammad Shākir et al., Eds.). Maṭba‘at Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1429 AH). *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]

مطالعه تطبیقی اثر وجوه قرائت بر تاریخ گذاری سوره روم*

روح الله نجفی

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران. رایانامه: r.najafi@khu.ac.ir

چکیده

در سرآغاز سوره روم، هر یک از فعل‌های «غلبت» و «سیغلبون» به دو صیغه معلوم و مجهول قرائت شده‌اند. بر این اساس، دو تفسیر متفاوت مطرح می‌شود که بر وفق یکی، قرآن پس از یاد کرد غلبه اهل فارس بر رومیان، وعده می‌دهد که رومیان در آینده نزدیک، بر اهل فارس غلبه خواهند کرد اما بر وفق دیگری، قرآن پس از یاد کرد غلبه رومیان بر مسلمانان، وعده می‌دهد که رومیان در آینده نزدیک، مغلوب مسلمانان می‌شوند. تحقیق حاضر نشان می‌دهد که در سرآغاز سوره روم، طرف نزاع رومیان، مسلمانان هستند که با لفظ «المؤمنون» یاد شده‌اند نه آنکه طرف نزاع، اهل فارس باشند که در متن، مذکور نیستند. با طرف نزاع دانستن مسلمانان، شاد شدن ایشان به هنگام تحقق واقعه وعده داده شده قرآن درباره رومیان، معنایی موجه می‌یابد. بدین‌سان به قرینه سیاق، می‌توان ادعا کرد که قرائت راجح، قرائت به صیغه معلوم «غلبت» و به صیغه مجهول «سیغلبون» می‌باشد. بر این فرض، سوره روم در دوران مدنی، پس از نبرد موته و مغلوب شدن مسلمانان در آن نبرد، نازل شده است و پیام سرآغاز آن، وعده نصرت خداوند و مغلوب شدن رومیان به دست مسلمانان در چند سال آینده است.

کلیدواژگان: سوره روم، اختلاف قرائت، ترجیح قرائت، تاریخ گذاری سوره، مکی یا مدنی.

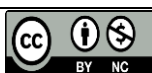
مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۱۵ | بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۶ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

استناد: نجفی، روح‌الله. (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی اثر وجوه قرائت بر تاریخ گذاری سوره روم، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی،

۷۲-۵۲، (۲)، ۱۲. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.11904.2402>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

در آیات آغازین سوره روم «الم غلبت الروم فی ادنی الارض و هم من بعد غلبهم سیغلبون فی بضع سنین لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ ینفخ المومنون ینصرون الله ینصرون من یشاء و هو العزیز الرحیم وعد الله لا یمخلف الله وعده و لکن اکثر الناس لا یعلمون یعلمون ظاهرا من الحیاة الدنیا و هم عن الآخرة هم غافلون» (روم: ۱-۷) با دو شیوه قرائت مواجه هستیم که بر وفق یکی، رومیان در نزدیکترین سرزمین، مغلوب شدند و پس از مغلوب شدن، در ظرف چند سال آینده، پیروز خواهند شد اما بر وفق قرائت دیگر، ماجرا عکس است؛ یعنی رومیان در نزدیکترین سرزمین، غالب شدند و پس از این غلبه، در چند سال آینده، مغلوب خواهند شد. قرآن بیان می‌دارد که به دنبال حادثه دوم، مؤمنان از یاری خداوند شاد می‌شوند. آیات فوق از جهت‌های ذیل، در خور کاوش و بررسی است:

(۱) بر وفق هر یک از این دو شیوه قرائت، طرف نزاع رومیان، کدام قوم است و مصداق تاریخی شکست و پیروزی روم، کدام است؟

(۲) چگونه می‌توان میان این دو شیوه قرائت، داوری کرد و یکی را بر دیگری ترجیح داد؟

(۳) چه نسبتی میان وجوه قرائت و مکی یا مدنی بودن سوره روم وجود دارد؟ آیا می‌توان از وجوه قرائت برای تاریخ‌گذاری سوره روم، مدد جست؟

تحقیق حاضر بر آن است تا با با تکیه بر متن قرآن و قرائن تاریخی، به سؤال‌های فوق پاسخ گوید. نوآوری مهم تحقیق، برقراری نسبت میان مبحث مکی و مدنی با قرائت‌ها و نیز برشمردن قرائن هفتگانه در مقام ترجیح قرائت است. مدعا آن است که این شیوه تحلیل درباره سرآغاز سوره روم، اصیل و فاقد پیشینه می‌باشد.

اختلاف قرائت در سرآغاز سوره روم

آیه دوم سوره روم به دو صورت «غُلِبَتِ الروم» - به ضم غین و کسر لام- و «غَلَبَتِ الروم» - به فتح غین و لام- قرائت شده است (طبری، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۲۱؛ نحاس، ۲۰۰۴، م، ج ۳، ص ۲۳۹). در قرائت به فتح غین، فعل ماضی، به صیغه معلوم است و معنا آن است که رومیان غالب شدند اما قرائت به ضم غین، به صیغه مجهول است و معنا آن است که رومیان، مغلوب شدند. در آیه سوم نیز اختلاف قرائت «سِیَغْلِبُونَ» - به فتح یاء و کسر لام- و «سِیَغْلَبُونَ» - به ضم یاء و فتح لام- رخ داده است (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ق، ج ۴، ص ۳۲۷). در قرائت به فتح یاء، صیغه معلوم فعل مضارع بیان می‌دارد که به زودی رومیان غالب می‌شوند اما در قرائت به ضم یاء، صیغه مجهول دلالت دارد که به زودی رومیان، مغلوب می‌شوند.

در این میان، وجه شهرت یافته آن است که فعل نخست، به صیغه مجهول و فعل دوم، به صیغه معلوم خوانده شود اما در وجه شهرت نایافته، به عکس رفتار شده است. این شهرت چنان است که فراء (۱۴۳۲ ق) ادعا کرده

است قاریان بر ضمّ غین در «غَلَبَت الروم»، اجماع دارند جز ابن عمر که به فتح خوانده است (ج ۱، ص ۶۳۱) اما قاریان به فتح غین، فراتر از ابن عمر هستند، چنانکه طبری (بی تا) علاوه بر ابن عمر، از ابوسعید نیز به عنوان قرائت کننده «غَلَبَت الروم» - به فتح غین - نام برده است. (ج ۲۱، ص ۲۱) ابن عطیه (۱۴۲۲ ق) در ذکر قاریان «غَلَبَت» - به فتح غین - از علی بن ابی طالب، ابوسعید خدری، ابن عمر و معاویه بن قره، نام برده است اما قرائت «سُيْغَلِبُونَ» - به ضم یاء - را تنها به ابن عمر نسبت داده است (ج ۴، ص ۳۲۷). براین اساس، برخی هر دو فعل را معلوم قرائت کرده‌اند. با این حال، ابوحیان (۲۰۱۰ م) تصریح می‌کند که قاریان «غَلَبَت» - به فتح غین -، در ادامه، «سُيْغَلِبُونَ» - به ضم یاء - خوانده‌اند و این نحوه قرائت، اختصاص به ابن عمر ندارد. ابوحیان، قرائت [امام] علی، ابوسعید خدری، ابن عباس، ابن عمر، معاویه بن قره و حسن را به صورت «غَلَبَت» - به فتح غین - و «سُيْغَلِبُونَ» - به ضم یاء - معرفی کرده است (ج ۷، ص ۱۵۷). در این میان، معاویه بن قره و حسن از تابعین و باقی از صحابه هستند. ابوالفتوح رازی (۱۳۶۹) قرائت «غَلَبَت» - به فتح غین - و «سُيْغَلِبُونَ» - به ضم یاء - را علاوه بر عبدالله بن عمر، ابوسعید خدری و حسن بصری به عیسی بن عمر نیز نسبت داده است (ج ۱۵، ص ۲۴۲) که از اتباع تابعین محسوب می‌شود. به گفته ابوالفتوح، بر عکس قرائت عامه قراء، در قرائت این چند تن، رومیان، اول، غالب و آخر، مغلوب باشند.

از دیگر سو، در روضه کافی، روایتی از زبان امام باقر آمده است که در آن، هر دو فعل به صیغه مجهول، قرائت و تفسیر شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۸، ص ۲۶۹). فیض کاشانی (۱۴۱۹ ق) پس از یادکرد روایت کلینی، تصریح می‌کند که بنای روایت، بر ضم یاء در «سُيْغَلِبُونَ» و ضمّ غین در «غَلَبَت الروم» است (ج ۵، ص ۴۸۹). مجلسی (۱۴۰۴ ق) نیز در شرح روایت، بیان می‌دارد که ظاهر آن است که در قرائت امامان، «غلبت» و «سُيْغَلِبُونَ» هر دو به صیغه مجهول بوده است که ترکیبی از قرائت مشهور و قرائت شاذ می‌باشد^۱ (ج ۲۶، ص ۲۷۳). با این حال، به نظر نمی‌رسد که بتوان قرائت امام پنجم در یک روایت را به همه امامان، نسبت و تعمیم داد.

نکته دیگر در خوانش سرآغاز سوره روم آن است که وجه رایج «غَلَبَهُمْ»، به فتح لام است اما قرائت به سکون لام نیز از ابوالدرداء، ابورجاء، عکرمه و اعمش، نقل شده است (ابن جوزی، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۴۱۶). این اختلاف، تنها تفاوت لهجه است (بیضاوی، بی تا، ج ۴، ص ۲۰۱) و در معنا تأثیری ندارد. همچنین در قرائت ابی بن کعب، ضحاک، ابورجاء و ابن سمیع، به جای «أَدْنَى الْأَرْضِ»، تعبیر «أَدَانِي الْأَرْضِ» آمده است (ابن-جوزی، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۴۱۶). «الأدانی» جمع «الادنی» به معنای نزدیک‌تر است. افزون بر این، در قرائتی بیرون

۱. «الظاهر أنه كان في قراءتهم عليهم السلام غلبت وسُيْغَلِبُونَ كلاهما على المجهول وهي مركبة من القراءة المشهورة والشاذة».

از مصحف رسمی که به ابن مسعود و حفصه انتساب دارد، به جای «فی بضع سنین»، عبارت «فی بعض سنین قریباً» آمده است (ماتریدی، ۱۴۲۶ ق، ج ۸، ص ۲۵۱) که به معنای «در برخی سالیان نزدیک» است.

طرف نزاع رومیان بر وفق وجوه مختلف قرائت

در سه بند آتی به این مسئله می‌پردازیم که در سرآغاز سوره روم، مطابق شیوه‌های متفاوت قرائت، طرف نزاع رومیان، کدام قوم است.

طرف نزاع در قرائت شهرت یافته

قرائت رایج از آیات آغازین سوره روم، با تفسیری رایج تناسب دارد. در این تفسیر، اهل فارس طرف نزاع رومیان هستند، گرچه نامشان در متن قرآن، ذکر نشده است. بدین‌سان مراد از «غَلَبَتِ الرُّومُ»، مغلوب شدن رومیان از جانب اهل فارس است و «سَيَغْلِبُونَ» بدین معنا است که در آینده نزدیک، روم بر فارس غلبه خواهد کرد (ن.ک: مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۵؛ فراء، ۱۴۳۲ ق، ج ۱، ص ۶۳۱؛ زجاج، ۱۴۲۷ ق، ج ۴، ص ۱۲۹). در این راستا، مراد از «ادنی الارض» را نزدیک‌ترین سرزمین شام به فارس برشمرده‌اند (قیسی، ۲۰۱۱ م، ج ۵، ص ۴۱۸). بدین‌سان قرآن بیان می‌دارد که در روز پیروزی رومیان بر اهل فارس، مؤمنان از یاری خدا شاد می‌شوند. به عقیده اهل تفسیر، علت شادی مسلمانان، آن بود که رومیان، دارای کتاب و اهل فارس، بت‌پرست بودند (ن.ک: فراء، ۱۴۳۲ ق، ج ۱، ص ۶۳۱؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۱۲۷). برخی گفته‌اند که فارس، مجوس بودند و کتاب آسمانی نداشتند (زمخشری، ۱۴۲۹ ق، ج ۳، ص ۳۵۲). برخی، پرستش آتش را هم به اهل فارس نسبت داده‌اند (سخاوی، ۱۴۳۰ ق، ج ۲، ص ۶۲). گاه نیز گفته شده است که رومیان اهل کتاب بودند و مسلمانان به اسلام آوردن ایشان امیدوار بودند ولی مردمان فارس مجوس بودند و مسلمانان امیدی به اسلام آوردن آنان نداشتند (ن.ک: سمرقندی، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۴).

از دیگر سو، ادعا شده است که روز غلبه رومیان بر فارس، مصادف با روز غلبه مسلمانان بر مشرکان در جنگ بدر بود (یحیی بن سلام، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۶۴۴؛ واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۲۸). بدین‌سان مسلمانان هم‌زمان از پیروزی رومیان بر فارس و پیروزی خویش بر مشرکان مکه شادمان شدند.

طرف نزاع در قرائت شهرت نیافته

قرائت نامشهور از آیات آغازین سوره روم، به تفسیری متفاوت با تفسیر رایج، منتهی می‌شود. بر وفق قرائت شهرت نیافته، می‌توان ادعا کرد که طرف نزاع رومیان، مسلمانان هستند که در آیه چهارم، با لفظ «الْمُؤْمِنُونَ» از ایشان سخن رفته است. به این صورت مراد از «غَلَبَتِ الرُّومُ»، پیروزی رومیان بر اهل اسلام و مراد از «سَيَغْلِبُونَ»، پیروزی مسلمانان در آینده نزدیک بر اهل روم است. براین اساس، مفاد این قرائت، همانند حدیث منقول از

پیامبر خواهد بود که فرمود: روم برای شما فتح خواهد شد^۱ (بغوی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۰۴). در این راستا، می‌توان مراد از «ادنی الارض» را سرزمینی از رومیان که نزدیک قلمرو مسلمانان باشد، تلقی کرد.

به گفته اخفش اوسط (۲۰۱۱ م) توضیح قرائت نامشهور، آن است که چون اسلام آمد، رومیان غالب شدند ولی پس از گسترش اسلام، آنان مغلوب گشتند (ص ۲۶۶). طبری (بی‌تا، ج ۲۱، ص ۲۷) و ماتریدی (۱۴۲۶ ق، ج ۸، ص ۲۵۱) نیز در توضیح قرائت «سِغْلَبُون» اظهار داشته‌اند که رومیان، از جانب مسلمانان مغلوب خواهند شد، گرچه این دو، در توضیح قرائت «عَلَبَت»، از غلبه رومیان بر مسلمانان، سخن نگفته‌اند.

از دیگر سو، گاه در توضیح قرائت نامشهور، ادعا شده است که مراد از «عَلَبَت الروم»، غلبه رومیان بر اهل فارس و مراد از «سِغْلَبُون»، غلبه مسلمانان بر رومیان است (قاضی، بی‌تا، ص ۱۲۱). از ابوسعید [خدری] نیز نقل است که چون روز بدر بود، رومیان بر اهل فارس پیروز شدند و این امر مؤمنان را خشنود کرد و در پی آن، چنین نازل شد: «الم غلبت الروم...»^۲ (ترمذی، ۱۳۹۵ ق، ج ۵، ص ۳۴۳؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۹، ص ۳۰۸۷).

«عَلَبَت» در این روایت، به صیغه معلوم است و از غلبه رومیان بر اهل فارس خبر داده است. بدین‌سان برخلاف دیدگاهی که روز بدر را به «سِغْلَبُون» پیوند زده است، در این گزارش غریب، «عَلَبَت الروم...» هم‌زمان با بدر معرفی شده است. به عقیده شوکانی (۱۴۳۰ ق)، تفسیر قرائت «عَلَبَت» که از آن ابوسعید و همراهان او است، در این روایت منقول از ابوسعید بازتاب یافته است (ج ۲، ص ۴۴۲).

اما بر فرض آنکه ابوسعید، چنین تفسیری از قرائت خود عرضه کرده باشد، این سخن وی، نشان نمی‌دهد که سایر قاریان نیز چنان باوری داشته باشند، بویژه آنکه ابن‌عمر در این‌باره، سخنی متفاوت گفته است. نقل است که ابن‌عمر، «عَلَبَت الروم» - به فتح غین - می‌خواند و چون از او سوال شد که رومیان بر چه غلبه کردند؟ پاسخ داد: بر اطراف شام^۳ (طبری، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۲۱؛ طوسی، ۱۴۳۱ ق، ج ۸، ص ۱۷۴). بدین‌سان ابن‌عمر، بی‌آنکه طرف نزاع رومیان را معلوم دارد، به غلبه روم بر سرحدات و حومه شام، ارجاع داده است.

به‌علاوه، روایت فوق از ابوسعید با نقل دیگری از وی، ناهمخوان جلوه می‌کند؛ آنجا که از زبان وی آورده‌اند که ما به همراه رسول خدا (ص) با مشرکان عرب مواجه شدیم، و روم و فارس نیز با یکدیگر روبرو شدند. خداوند ما را بر مشرکان عرب و اهل کتاب را بر مجوس، یاری داد. پس ما از یاری خدا برای خود در برابر مشرکان شادمان شدیم و از یاری خدا برای اهل کتاب در برابر مجوس نیز شاد گشتیم و مراد از عبارت «وَيَوْمَئِذٍ يَقَرُّحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ»، این است (طبری، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۲۲). برخلاف روایت پیشین که فعل «عَلَبَت» - به صیغه معلوم - را

۱. «... رَسُولُ اللَّهِ يَقُولُ: «سَتُفْتَحُ عَلَيْكُمُ الرُّومُ...»

۲. «...عَنِ أَبِي سَعِيدٍ قَالَ: لَمَّا كَانَ يَوْمُ بَدْرٍ ظَهَرَتِ الرُّومُ عَلَى فَارِسٍ فَأَعْجَبَ ذَلِكَ الْمُؤْمِنِينَ فَتَرَكْتُ: أَلَمْ غَلَبَتِ الرُّومُ...»

۳. «قِيلَ لِبْنِ عُمَرَ: عَلَى أَيِّ شَيْءٍ غَلَبُوا قَالَ: عَلَى رِيفِ الشَّامِ».

هم‌زمان با غلبه مسلمانان بر مشرکان معرفی کرد، روایت اخیر، فعل «سَيَغْلِبُونَ» - به صیغه معلوم - را هم‌زمان با پیروزی مسلمانان بر مشرکان شمرده است.

به هر تقدیر، هرچند برای نشان دادن پیشینه یک قرائت، باید به خوانش صحابه و تابعین استشهاد نمود اما در مقام تفسیر، باید قول ضعیف را به کنار نهاد، حتی اگر منقول از خود قاری باشد. به این صورت تفسیر قاریان سَلَف از قرائت خویش، الزام‌آور نیست و سه‌گانه سازی متنازعان بر وفق قرائت نامشهور، موجه جلوه نمی‌کند، زیرا اگر «سَيَغْلِبُونَ» از مغلوب شدن رومیان توسط مسلمانان خبر دهد، مراد از «غَلَبَتِ الرُّومُ» نیز به سبب قرینه بودن با آن، غلبه یافتن رومیان بر مسلمانان است و ذهن مخاطبان به هیچ‌رو به اهل فارس که نامی از آنان در آیات نیست، منصرف نمی‌شود.

طرف نزاع در قرائت مرگب

مراد از ترکیب قرائت شهرت یافته و شهرت نایافته در خوانش سرآغاز سوره روم، قرائت هر دو فعل اختلاف شده به صیغه مجهول یا قرائت هر دو به صیغه معلوم است. در روایت امام باقر (ع) که هر دو فعل به صیغه مجهول، قرائت شده‌اند، گرچه بسان مشهور، مراد از «غَلَبَتِ الرُّومُ» را مغلوب شدن روم از جانب فارس دانسته‌اند، اما در ادامه، ادعا شده است که مراد از «هُم» در عبارت «وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمُ الرُّومَ سَيَغْلِبُونَ»، اهل فارس می‌باشند که پس از پیروزی بر روم، در چند سال آینده، مغلوب مسلمانان می‌شوند^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۶۹). بدین‌سان در این روایت، خوانش فعل نخست بر وفق مشهور و خوانش فعل دوم بر وفق نامشهور است و نزاع نخست میان فارس و روم و نزاع دوم میان فارس و مسلمانان، قلمداد شده است. در مقام نقد باید گفت که بازگرداندن ضمیر «هُم» به اهل فارس که هیچ‌ذکری از آنان در متن نیست، ناشدنی است و این ضمیر که بی‌هیچ فاصله، پس از عبارت «غَلَبَتِ الرُّومُ فِي ادْنَى الْأَرْضِ» آمده است، به رومیان بازمی‌گردد. تنها بر وفق یک پیش‌فرض ثابت نشده، مدعای روایت تا حدی موجه جلوه می‌کند و آن، این است که «غلبهم» نتواند به معنای شکست آنان باشد بلکه تنها به معنای پیروزی آنان باشد. بر این مبنا و با قرائت هر دو فعل به صیغه مجهول، آیه بیان می‌دارد که رومیان، مغلوب شدند و آنان پس از پیروزی خویش، مغلوب می‌گردند. اگر مفاد آیه چنین باشد، به قرینه آنکه رومیان مغلوب شده‌اند، ضمیر «هُم» به روم بازنمی‌گردد بلکه به غلبه‌کنندگان بر روم بازمی‌گردد که ممکن است اهل فارس باشند. با این حال، حتی اگر «غلبهم» نتواند به معنای مغلوب شدن آنان باشد، باز ممکن است ادعا شود که در تعبیر «هُم مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمُ سَيَغْلِبُونَ»، «هُم» نخست، به رومیان بازمی‌گردد اما «هُم» دوم، به خصم رومیان بازمی‌گردد که غالب آمده‌اند.

۱. «... وَهُمْ يَغْنِي وَفَارِسُ، «مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمُ الرُّومَ سَيَغْلِبُونَ» يَغْنِي يَغْلِبُهُمُ الْمُسْلِمُونَ...».

اگر سؤال شود که به فرض قرائت هر دو فعل به صیغه مجهول، آیا می‌توان طرف نزاع روم را تنها مسلمانان دانست و از دو شکست روم در برابر مسلمانان سخن گفت؟ پاسخ منفی است، زیرا حادثه نخست که با فعل ماضی آمده است، باید در زمان نزول قرآن رخ داده باشد و در آن زمان، شکست رومیان از مسلمانان، گزارش نشده است. بنابراین تطبیق تاریخی قرائت مفروض هر دو فعل به صیغه مجهول، با چالش مواجه است.

حالت دیگر قرائت مرکب، معلوم خواندن هر دو فعل است. اگر با تکیه بر گزارش یاد شده از ابن عطیه، فرض شود که برخی از قاریان، در خوانش فعل نخست بر وفق نامشهور و در خوانش فعل دوم بر وفق مشهور، عمل کرده‌اند، در این صورت، معنا آن است که رومیان بر فارس پیروز شدند و دوباره نیز پیروز خواهند شد.

با این همه، قرائت هر دو فعل به صیغه معلوم یا قرائت هر دو به صیغه مجهول، چندان قابل دفاع نیست، زیرا از سیاق، دگرگونی و تغییر شرایط برای رومیان، استنباط می‌شود و تعبیر «لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ» اشاره دارد که وضعیت رومیان پیش و پس از حادثه دوم، متفاوت بوده است، گرچه هر دو وضعیت به مشیت و خواست خداوند، پدیدار می‌گردد. به دیگر بیان، گویا پس از بیان حادثه دوم که وعده خدا در قرآن است، این شبهه پدید می‌آید که اگر حادثه دوم خواست خداوند است، چرا حادثه نخست، خلاف آن رخ داده است؟ برای رفع این شبهه، تعبیر «لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ» بیان می‌دارد که در همه حال فرمان برای خداوند است، چه پیش از حادثه دوم و چه پس از آن که وضعیت دگرگون می‌گردد. طبری (بی‌تا)، بی‌آنکه قاریان قرائت «سَيُغْلِبُونَ» - به ضم یاء - را ذکر کند، بیان می‌دارد که بر وفق قرائت «عَلَبَتْ» - به فتح غین -، لازم است در ادامه، «سَيُغْلِبُونَ» - به ضم یاء - خوانده شود تا کلام، صحیح باشد (ج ۲۱، ص ۲۷). از این رو، در ادامه، تنها از دو شیوه مهم‌تر قرائت سخن می‌گوییم و از ترکیب دو شیوه با یکدیگر، اعراض می‌نماییم.

مصدق شکست و پیروزی رومیان بر وفق وجوه مختلف قرائت

در دو بند آتی، سخن از آن است که در سرآغاز سوره روم، مطابق دو شیوه متفاوت قرائت، مغلوب و غالب شدن رومیان، بر کدام رویداد تاریخی، قابل انطباق است.

مصدق شکست و پیروزی در قرائت شهرت یافته

برخی محققان، بر پایه قرائت مشهور، شکست رومیان توسط ساسانیان را به فتح اورشلیم (بیت المقدس) در ۶۱۴ میلادی یا به فتح دمشق در ۶۱۳ میلادی، تطبیق داده‌اند (Reynolds, 2018, p 622-623).

اگر آغاز نزول قرآن را در سال ۱۳ پیش از هجرت بدانیم، این تاریخ، معادل ۶۱۰ میلادی است و هجرت به مدینه در ۶۲۲ میلادی رخ داده است. بنابراین فتح بیت المقدس یا دمشق، پس از نزول قرآن و پیش از هجرت به مدینه رخ داده است و سوره روم به دوران مکی تعلق می‌یابد. در این راستا، بر پایه قرائت مشهور، پیش‌بینی پیروزی رومیان که در تعبیر «سَيُغْلِبُونَ» آمده است، به پیروزی اهل روم بر ساسانیان در نینوا به سال ۶۲۷ میلادی تطبیق

یافته است (Reynolds, 2018, p 623). وفات رسول اسلام در سال ۱۱ هجری، معادل ۶۳۲ میلادی رخ داده است. بر این فرض، پیش‌بینی قرآن مکی درباره پیروزی زود هنگام رومیان، در همان زمان حیات پیامبر و در دوران مدنی، محقق شده است.

مصادق پیروزی و شکست در قرائت شهرت نیافته

در مقام تطبیق تاریخی قرائت نامشهور «عَلَبَتِ الرُّومَ»، می‌توان ادعا کرد که رومیان در جنگ موته بر مسلمانان غلبه کردند. به گفته مورخان، پیامبر در ماه جمادی‌الاولی سال ۸ هجری، سپاهی را به شام فرستاد (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۵۷). زید بن حارثه از جانب پیامبر، به فرماندهی آن سپاه گمارده شد و پیامبر فرمود: اگر زید کشته شد، جعفر بن ابی‌طالب فرمانده گردد، و اگر جعفر کشته شد، عبدالله بن رواحه فرمانده شود (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۵۸). جمعیت مسلمانان را در این جنگ، سه هزار تن انگاشته‌اند (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۵۸). وقتی سپاه مسلمانان به نواحی «بلقاء» رسیدند، از جانب هرقل (فرمانروای روم)، گروه‌هایی از رومیان و عرب‌ها با آنان مواجه شدند. این مواجهه در یکی از آبادی‌های «بلقاء»، به نام «مشارف» رخ داد (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۶۱). سپس دشمن نزدیک شد و مسلمانان به یک آبادی به نام «موته» عقب‌نشینی کردند. در ادامه، دو سپاه به جنگ پرداختند و زید بن حارثه با پرچم رسول خدا جنگید تا آنکه در اثر نیزه‌ها، دچار خونریزی شد و جان باخت. سپس جعفر بن ابی‌طالب، پرچم را گرفت و به نبرد پرداخت تا بدانجا که کشته شد. ادعا شده است که مردی از رومیان در آن روز ضربه‌ای به جعفر زد و او را به دو نیم کرد (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۶۱). چون جعفر کشته شد، عبدالله بن رواحه پرچم را برداشت و او نیز جنگید تا جان باخت (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۶۲). پس از آن، مسلمانان بر فرماندهی خالد بن ولید توافق کردند و وقتی او پرچم را گرفت، به نبرد با دشمن پرداخت و سپس به همراه مسلمانان، عقب‌نشینی کرد و دشمن نیز عقب نشست. سرانجام چنین شد که سپاه اسلام به مدینه بازگشت (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۶۴).

در دوران خلفا، فتح قسطنطنیه که پایتخت رومیان بود، میسر نشد اما قسمتی مهم از قلمرو رومیان از جمله دمشق و بیت المقدس فتح گردید. به گفته اهل تاریخ، در سال ۱۶ هجری، ابوعبیده بن جراح پس از فتح قَسْرَین برای فتح بیت المقدس به آنجا آمد و مردمان بیت المقدس از ابوعبیده، خواستار امنیت و صلح شدند، بسان آنچه مردمان شهرهای شام بر آن صلح کرده بودند؛ یعنی با پرداخت جزیه و خراج و پذیرش آنچه افراد مانند ایشان پذیرفته بودند، مشروط بر آنکه متولی پیمان آنان، عمر بن خطاب باشد. ابوعبیده در این باره به عمر نامه نوشت و وی آمد و به جابیه دمشق منزل کرد و سپس رهسپار بیت المقدس شد و صلح آنان را اجرا کرد و نوشته‌ای در این باره برای آنان نوشت و این واقعه در سال ۱۷ هجری بود (حموی، ۱۹۹۱ م، ج ۵، صص ۱۷۰-۱۷۱). بر این اساس،

پیش‌بینی شکست رومیان در قرائت نامشهور «سِیْغَلْبُون»، به گشودن بیت المقدس توسط مسلمانان، انطباق‌پذیر است.

پیش از آن، مسلمانان در رجب سال ۱۴ هجری، پس از محاصره و درگیری، دمشق را فتح کرده بودند (حموی، ۱۹۹۱ م، ج ۲، ص ۴۶۵). در شرح این واقعه آورده‌اند که بر هر دروازه‌ای از دروازه‌های دمشق، فرمانده‌ای از مسلمانان، فرود آمده بود. پس خالد بن ولید از دروازه شرقی به آنان یورش برد و شهر را به زور فتح کرد. مردمان شهر به سوی ابو عبیده بن جراح، یزید بن ابوسفیان و شرحبیل بن حسنه که هر یک فرمانده یک چهارم سپاه بودند، شتافتند و از آنان درخواست امان کردند. آنان به مردم امان دادند و مردم دروازه را برایشان گشودند. آنان از سه دروازه با امان وارد شدند و خالد از دروازه شرقی با غلبه وارد شد و بر خصم، مالکیت یافتند. سپس به عمر بن خطاب، خبر فتح و چگونگی آن را نوشتند و او تمام آن را از باب صلح، قرار داد (حموی، ۱۹۹۱ م، ج ۲، ص ۴۶۵). بدین‌سان فتح دمشق پیش از فتح بیت المقدس رخ داده است و در مصداق‌یابی قرائت نامشهور «سِیْغَلْبُون»، این وجه نیز محتمل است که فتح دمشق، مصداق این وعده معرفی گردد.

شواهد ترجیح قرائت شهرت نیافته

این قلم، قرائت شهرت نیافته در سوره روم را راجح می‌انگارد و قرائن هفت‌گانه ذیل را بر این مدعا، شاهد می‌شمارد:

۱- بر وفق قرائت شهرت یافته، نام خصم رومیان، در متن قرآن نیامده است اما بر پایه قرائت نامشهور، طرف نزاع در خود متن، ذکر شده است. بدین‌سان در تفسیر قرائت مشهور، برای تعیین اهل فارس به‌عنوان دشمن رومیان، به بازسازی قرائن تاریخی نیاز است و باید به گزارش‌های بیرون از متن تکیه کرد اما بر وفق قرائت نامشهور، چنان ناگفته‌ای وجود ندارد. خوانشی که به متن تکیه می‌کند و محتاج گزارش‌های گمان‌آلود بیرون از متن نیست بر خوانشی که چنان نیازی دارد، رجحان دارد.

۲- بر وفق قرائت مشهور، قرآن بیان می‌دارد که در روز غلبه رومیان، مسلمانان از یاری خدا، شاد می‌شوند. در این قرائت، رابطه میان پیروزی رومیان و شادی مسلمانان، آشکار نیست و اهل تفسیر در توضیح آن به تکلف افتاده‌اند تا بدانجا که گاه برای حل چالش، فرض کرده‌اند که روز غلبه رومیان بر اهل فارس، مصادف با روز غلبه مسلمانان بر مشرکان در جنگ بدر بوده است. محمد باقر بهبودی (۱۳۹۵)، در ترجمه تفسیری خود چنین آورده است: «آن روز که رومیان پیروز شوند، مؤمنان نیز شاد و خرم می‌شوند. با نصرت الهی در جنگ بدر» (ص ۴۷۷). تکلف و عدم انسجام در این ترجمه به وضوح پیدا است. در آیات آغازین سوره روم، هیچ اشاره‌ای به جنگ بدر دیده نمی‌شود و بر این تضاد، شاهدی اقامه نشده است بلکه بر پایه قرائت مشهور، متن صراحت دارد که سبب شادی مسلمانان، پیروزی رومیان است. (نه امری دیگر) به نظر می‌رسد مدعای تضاد، معنادار است و این سخن،

از آن رو به میان آمده است که ارتباط میان پیروزی رومیان با شادی مسلمانان، مبهم جلوه کرده است. از دیگر سو، بر وفق قرائت نامشهور، در روزی که رومیان شکست می‌خورند، مسلمانان از یاری خدا، شاد می‌شوند. در این قرائت، رابطه میان شکست رومیان و شادی مسلمانان، بی‌هیچ تکلف آشکار است و نیاز به توضیح ندارد که پیروزی مسلمانان بر رومیان، موجب شادکامی ایشان از یاری خدا می‌شود.

۳- تعبیر «عَلَيْهِمْ» بر وفق قرائت مشهور، اضافه مصدر به ضمیر مفعولی است و به معنای مغلوب شدن رومیان است اما در قرائت نامشهور، مصدر به ضمیر فاعلی اضافه شده است و بر غالب شدن رومیان دلالت دارد. هر دو وجه در دانش صرف، پذیرفتنی است، چنانکه در عبارت قرآنی «إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا» (اسراء: ۳۱) ضمیر «هم» به مقتولان بازمی‌گردد اما در عبارت «قَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ» (نساء: ۱۵۵) ضمیر «هم» به قاتلان ارجاع دارد. در مثالی دیگر، در عبارت «وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ» (روم: ۴۷) مومنین، یاری شونده هستند اما در آیه «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ» (نصر: ۱)، «الله» یاری کننده است.

با این همه، به گفته اهل فن، گرچه مصدر چنانکه به «فاعل» اضافه می‌شود، به «مفعول به» نیز اضافه می‌شود اما اصل بر آن است که مصدر به فاعل، اضافه شود زیرا فاعل، آن را پدید آورده است و از فاعل بی‌نیاز نمی‌گردد اما از مفعول به، بی‌نیاز می‌گردد^۱ (قیسی، ۱۴۳۲ ق، ص ۳۱۷).

به علاوه، اگر معنای «عَلَيْهِمْ» پیروزی ایشان باشد، دلالت لفظ بر معنا چنان واضح است که مخاطب نیاز به توضیح ندارد اما اگر «عَلَيْهِمْ» به شکست ایشان معنا شود، دیگر آن وضوح، وجود ندارد و مخاطب نیازمند توضیح است، چنانکه ابوسعود (۱۴۳۱ ق)، بر پایه قرائت مشهور، برای توضیح «من بعد عَلَيْهِمْ»، عبارت «من بعد مغلوبیتهم» (پس از مغلوب شدن آنان) را آورده است (ج ۷، ص ۵۶). البته در توضیح «هم من بعد عَلَيْهِمْ سیغلبون»، ارجاع «هم» نخست، به رومیان و ارجاع «هم» دوم، به خصم رومیان نیز محتمل است. بر این فرض، نیاز نیست که «عَلَيْهِمْ» به «مغلوبیتهم» برگردانده شود بلکه معنا آن است که رومیان در نزدیک‌ترین سرزمین، مغلوب گشتند و آنان پس از غلبه خصم، ظرف سالیانی چند، غالب می‌شوند. با این حال، قول به تفکیک در مرجع ضمایر، خالی از تکلف نیست اما خوانش نامشهور، عاری از این تکلف‌ها است. خلاصه آنکه تعبیر «عَلَيْهِمْ»، با قرائت به صیغه معلوم «غلبت»، هم‌خوانی وثیق‌تری دارد و این هم‌خوانی، خوانش نامشهور را مؤید می‌دارد.

۴- عبارت «يَوْمَنْذِ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ»، بیانگر شاد شدن مؤمنان در روز وعده داده شده به سبب یاری خداوند است. روز وعده داده شده، بر وفق قرائت مشهور، روز غالب شدن رومیان و بر وفق قرائت نامشهور، روز غالب شدن مسلمانان است. در همین سوره، عبارت «وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ» (روم: ۴۷) بیان می‌دارد که

۱. «المصدر يضاف الى المفعول به كما يضاف الى الفاعل واصله ان يضاف الى الفاعل لانه هو الحدث ولائه لا يستغنى عنه و يستغنى عن المفعول».

خداوند عهده دار یاری مؤمنان است. بر وفق عبارت «كَتَبَ اللَّهُ لَأَعْلَيْنَ أَنَا وَرُسُلِي» (مجادله: ۲۱) نیز مقرر است که خدا و فرستادگانش غلبه خواهند کرد. به همین سان، در عبارت «إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ» (مائده: ۵۶) آمده است که پیروزی از آن حزب خدا است. در آیه «قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سِتُّنَاقِلُونَ...» (آل عمران: ۱۲) پیامبر مأمور شده است که به کافران یهودی بگوید که به زودی مغلوب خواهند شد. سپس قرآن، مثال نبرد مؤمنان و مشرکان در جنگ بدر را به رخ یهودیان مدینه می‌کشد. آیه «قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِتْنَةِ الْقُرَاقِ فَتَنَّا قَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيِ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَن يَشَاءُ...» (آل عمران: ۱۳) خطاب به یهود بیان می‌دارد که در برخورد میان آن دو جماعت، برای شما عبرتی بود. گروهی در راه خدا می‌جنگیدند و گروه دیگر کافر بودند و مؤمنان، کافران را به چشم، دو برابر خود می‌دیدند. با این حال، خدا هر کس را که خواهد، به یاری خود مؤید می‌دارد. عبارت «وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَن يَشَاءُ...» در سوره آل عمران مشابه عبارت «يَنْصُرُ مَن يَشَاءُ» در سوره روم است و از آنجا که عبارت نخست بیانگر یاری مؤمنان در برابر کافران است، انتظار می‌رود که عبارت دوم نیز چنین باشد.

مسلمانان، اهل کتاب را به سبب انکار رسالت رسول اسلام، کافر می‌شمارند و کافران، مشمول نصرت و یژه خداوند نیستند. ماوردی (بی‌تا)، در تفسیر سرآغاز سوره روم، آورده است که نصرت خدا به غلبه کردن یاران او بر دشمنانش اختصاص دارد اما عکس آن یعنی غلبه دشمنان خدا بر یارانش، نصرت نیست، بلکه ابتلاء است (ج ۴، ص ۲۹۹). همچنین نقل است که جعفر بن ابی طالب به وقت جنگ موته، بیت ذیل را خوانده است: «وَالرُّومُ رومٌ قد دنا عذابُها ... كَافِرَةٌ بَعِيدَةٌ أُنْسَابُهَا» (ابن هشام، ۱۴۳۱ ق، ج ۳، ص ۲۶۱). یعنی روم، رومیانی هستند که عذابشان نزدیک شد و آنان کافرانی باشند که نسب‌هایشان دور است. بنابراین وعده یاری خداوند بر غلبه کافران روم قابل تطبیق نیست، اما قرائت مشهور ناگزیر به چنین تطبیقی می‌انجامد.

۵- در آیات آغازین سوره روم، پس از بیان نصرت خدا، با تعبیر «هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ»، از عزت و رحمت خداوند سخن رفته است. طوسی (۱۴۳۱ ق) در این باره، بیان می‌دارد که خداوند در انتقام از دشمنانش عزیز است و بر مخلوقینی که به سوی او بازگشت می‌کنند، رحیم است (ج ۸، ص ۱۷۶). ماوردی (بی‌تا)، نیز در اینجا، رحمت خدا را که با صفت «الرحیم» بیان شده است، برای اهل طاعت دانسته است (ج ۴، ص ۲۹۹). از دیگر سو، برخی از مفسران، اظهار داشته‌اند که بر وفق قرائت مشهور، هیچ یک از دو گروه رومیان و اهل فارس، مستحق رحمت اخروی خداوند نیستند و مراد از رحمت خدا که با صفت «الرحیم» آمده است، تنها رحمت دنیوی او است (ابوسعود، ۱۴۳۱ ق، ج ۷، ص ۵۷؛ آلوسی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۱، ص ۳۱).

بدین سان قرائت مشهور، برخی را بدانجا کشانده است که دامنه رحمت خدا را در این آیه، محدود به دنیا نمایند، حال آنکه بر وفق قرائت نامشهور، چنین محدودیت و تکلفی رخ نمی‌دهد، چون غلبه در حادثه وعده داده شده، از آن مؤمنان است و رحمت خدا هم به ایشان تعلق دارد.

۶- عبارت «وَعَدَ اللَّهُ لَا يَخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ» از وعده نقض ناشدنی خداوند، سخن به میان آورده است و بسان شواهد پیشین، این تعبیر، مؤید آن است که وعده قرآن برای غلبه مسلمانان است، زیرا کافران مسیحی نمی‌توانند به وعده خاص خدا، بشارت یابند. بر وفق آیه «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...» (نور: ۵۵) خداوند، حاکمیت و غلبه در زمین را به مؤمنان نیک‌کردار صدر اسلام، وعده داده است. بدین‌سان برشمردن حادثه دوم به‌عنوان وعده قطعی الهی، نکته‌ای دیگر در تأیید قرائت نامشهور فراهم می‌آورد.

۷- در توضیح تعبیر «فِي بَضْعِ سِنِينَ» (روم: ۴) آورده‌اند که «بِضْع» عددی بین سه تا ده است (واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۲۷). بر پایه قرائت نامشهور، اگر رخداد «غُلِبَتِ الرُّومُ» به سال ۸ هجری و رخداد «سُيْغِلَبُونَ» به سال ۱۵ یا ۱۶ هجری باشد، پیش‌بینی قرآن درباره شکست رومیان از مسلمانان در کمتر از ده سال تحقق یافته است اما در مصداق‌یابی قرائت مشهور، اگر «غُلِبَتِ الرُّومُ» به سال ۶۱۳ یا ۶۱۴ میلادی و «سُيْغِلَبُونَ» به سال ۶۲۷ رخ داده باشد، پیش‌بینی قرآن درباره شکست اهل فارس از رومیان، در زمانی بیش از ده سال محقق شده است. این نکته نیز قرینه‌ای در تقویت خوانش نامشهور فراهم می‌آورد.

مکی یا مدنی بودن سوره روم

عموم اهل تفسیر، سوره روم را مکی دانسته‌اند (ن.ک: مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۳؛ یحیی بن سلام، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۶۴۳؛ واحدی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۲۷؛ قاسمی، ۱۴۳۱ ق، ج ۱۳، ص ۴۵۶). این قول، شواهدی از روایات دارد. برای مثال، در نقلی از ابن عباس که سوره‌های مکی و مدنی برشمرده شده‌اند، سوره روم نازل شده در مکه، پس از سوره انشقاق و قبل از سوره عنکبوت، معرفی شده است (ابن‌ضریس، ۱۴۰۸ ق، ص ۳۳).

با این حال نقل است که حَسَن، آیات «فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ» (روم: ۱۷-۱۸) را از مکی بودن سوره روم، استثناء کرده است (طوسی، ۱۴۳۱ ق، ج ۸، ص ۱۷۴). سبب این استثناء، تطبیق دادن این دو آیه بر نمازهای پنج‌گانه روزانه و مدنی قلمداد کردن تشریع نمازهای پنج‌گانه می‌باشد. از ابن‌عباس نقل است که این آیات، جامع نمازهای پنج‌گانه است؛ بدین شرح که از «تُمْسُونَ»، نماز مغرب و عشاء، از «تُصْبِحُونَ»، نماز صبح، از «عَشِيًّا»، نماز عصر و از «تُظْهِرُونَ»، نماز ظهر، اراده شده است (بیضاوی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۰۴). از دیگر سو، حَسَن عقیده داشت که در مکه، تنها دو رکعت نماز، واجب بوده است بی آنکه وقت آن مشخص باشد اما در مدینه، نمازهای پنج‌گانه، واجب گردید (بیضاوی، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۰۴).

در مقام نقد این قول، باید گفت که آیه تنها از چهار وقت یاد کرده است و جز با تکلف بر اوقات پنج‌گانه تطبیق نمی‌یابد. به علاوه، آیه صراحت در وجوب نمازهای روزانه ندارد بلکه از وجوب یا استحباب تسبیح و تحمید خداوند، سخن گفته است.

به هر تقدیر، با قطع نظر از آیات آغازین سوره روم، سایر مضامین این سوره با فضای عهد مکی همخوان است و قرینه‌ای معارض که بر مدنی بودن دلالت کند، در محتوای سوره دیده نمی‌شود. قرائت مشهور از آیات آغازین سوره روم نیز با مکی بودن سوره تناسب دارد؛ یعنی بر وفق قرائت مشهور، فرض بر آن است که این سوره در دوران مکی فرود آمده است و ضمن یادکرد غلبه رومیان بر اهل فارس، از رخدادی عکس آن در آینده‌ای نزدیک خبر داده است و این پیش‌بینی، در دوران مدنی محقق شده است.

اما بر وفق قرائت نامشهور، سوره روم از غلبه رومیان بر مسلمانان سخن گفته است و این سوره یا دست کم سرآغاز آن، نمی‌تواند مکی باشد، زیرا در عهد مکی، چنان حادثه‌ای رخ نداده است. در نتیجه، باید آیات آغازین سوره روم یا تمام این سوره را مدنی قلمداد کرد تا امکان تطبیق قرائت معلوم «غلبت»، بر غلبه رومیان به سال ۸ هجری در جنگ موته، فراهم آید. ناگفته پیداست که برای تعیین مکی یا مدنی سوره‌ها، متن قرآن، بر گزارش‌های منقول، تقدم دارد و موجه است که با تکیه بر شواهد درون متن، از گزارش‌های غیرقطعی بیرونی، عدول شود.

البته اگر ادعا شود که در قرائت نامشهور، مراد از «غلبت»، غلبه روم بر فارس و مراد از «سیغلبون»، غلبه مسلمانان بر روم است، در این فرض، می‌توان همچنان سوره روم را مکی قلمداد کرد، اما چنانکه اشاره شد، چنین مدعایی خلاف فهم عرفی و ناموجه است.

از دیگر سو، برخی ممکن می‌شمارند که در برخی از سوره‌های نازل شده به مکه، آیاتی باشند که در مدینه نازل شده و به سوره‌ای مکی، ملحق شده باشند (ن.ک: سیوطی، ۱۴۲۲ ق، ج ۱، ص ۲۹) اما ترکیب سوره واحد از آیات مکی و مدنی، امری خلاف اصل جلوه می‌کند که تنها در صورت اقامه شاهد معتبر، می‌توان به آن گرایید. به دیگر بیان، اصل را باید بر آن نهاد که آیات سوره واحد، وحدت زمانی دارند. پشتوانه این اصل، آن است که در مصحف رسمی قرآن، آیات یک سوره، به مجموعه‌ای واحد تعلق دارند و آن آیات را در پی یکدیگر نگاشته‌اند و هر سوره‌ای را با «بسمله» از سوره‌های قبل و بعد جدا ساخته‌اند، جز سوره براءت که به دلیل سرآغاز عتاب آلود خود، «بسمله» ندارد.

بر این اساس، اگر با ترجیح قرائت نامشهور، سرآغاز سوره روم، مدنی قلمداد شود، این مدنی انگاری به باقی سوره نیز تعمیم می‌یابد، مگر آنکه بتوان با قرینه، قائل به مرکب بودن سوره از مکی و مدنی شد که چنین قرینه‌ای وجود ندارد. به دیگر بیان، گرچه سایر مضامین سوره روم با فضای عهد مکی همخوان است اما تعلق داشتن آن‌ها به دوران مدنی هم ناممکن نیست. به دیگر بیان، در سایر مضامین سوره روم، دلالتی آشکار دیده نمی‌شود که بیانگر

تاریخ نزول باشد، بویژه آنکه گاه محتوا و حتی عبارتی واحد، هم در سوره‌های مکی و هم در سوره‌های مدنی دیده می‌شود. برای مثال در سوره روم، عبارات «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً...» (روم: ۹) و «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ...» (روم: ۴۲) آمده است، بی آنکه این عبارت، قرینه‌ای بر مکی یا مدنی بودن سوره روم فراهم آورد، زیرا نظیر آن هم در قرآن مکی و هم در قرآن مدنی دیده می‌شود. سوره فاطر، مکی است (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۷۱) و در این سوره، عبارت «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَكَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً...» (فاطر: ۴۴) آمده است و سوره محمد، مدنی است (مقاتل، ۱۴۲۴ ق، ج ۳، ص ۲۳۳) و در آن، عبارت «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ...» (محمد: ۱۰) آمده است.

خلاصه آنکه بر وفق قرائت مشهور در سرآغاز سوره روم، باید قول به مکی بودن سوره را برگزید و بر وفق قرائت نامشهور، باید فرضیه مدنی بودن سوره را پیش نهاد.

قول به مدنی بودن سوره روم یا آیات هفت‌گانه سرآغاز آن، خلاف اجماع گذشتگان نیست، زیرا در مصادر اهل سنت و شیعه، می‌توان روایاتی را ملاحظه کرد که بر پایه مدنی بودن سوره روم یا سرآغاز آن، بیان گشته‌اند، چنانکه دیدیم بر وفق روایت ترمذی از ابوسعید، «الم غلبت الروم...»، به روز بدر یا در پی آن، نازل شده است. بر این فرض، سوره روم یا سرآغاز آن را باید مدنی قلمداد کرد. این روایت هرچند ضعیف و در خور طرد باشد، اما نشان می‌دهد که در بین گذشتگان، افرادی بوده‌اند که سوره روم را مکی ندانسته‌اند. به گفته شهاب خفاجی (بی‌تا)، وجه جمع میان دو قرائت، آن است که این آیات، دو بار نازل شده‌اند که یک بار در مکه بر وفق قرائت «غلبت» - به ضم غین- و بار دیگر به روز بدر بر وفق قرائت «غلبت» - به فتح غین- باشد (ج ۷، ص ۱۱۱).

اما نزول مکرر یک متن، معنای محصلی ندارد، چنانکه نمی‌توان از سرایش مکرر یک شعر یا انشاء مکرر یک نثر سخن گفت. به‌علاوه، خاستگاه قرائت‌هایی که در چهارچوب مصحف رسمی رخ داده‌اند، نزول مکرر نیست بلکه فقدان علائم در نسخه‌های نخستین قرآن می‌باشد. با این همه، طرح مدعی نزول مکرر آیات آغازین سوره روم در مکه و مدینه، ناقض اجماع بر مکی بودن سوره است.

در مثالی دیگر، از امام باقر نقل است که چون رسول خدا به مدینه هجرت کرد و اسلام را آشکار ساخت، نامه‌ای به پادشاه روم نوشت و جهت دعوت او به اسلام، نامه را به همراه یک فرستاده، ارسال کرد. به‌علاوه، نامه‌ای به پادشاه فارس نوشت که او را به اسلام فرا می‌خواند و آن را نیز به همراه فرستاده‌ای، برای او فرستاد. پادشاه روم، نامه رسول خدا را بزرگ شمرد و فرستاده او را گرامی داشت، اما پادشاه فارس، نامه رسول خدا را کوچک شمرد، آن را پاره کرد و به قاصد آن، توهین کرد. در آن زمان، پادشاه فارس با پادشاه روم می‌جنگید و مسلمانان آرزو داشتند که پادشاه روم بر پادشاه فارس غلبه کند و امیدشان به اولی بیش از دومی بود. پس چون پادشاه فارس بر پادشاه روم

پیروز شد، مسلمانان این را ناخوش داشتند و غمگین گشتند. زان پس، خدای عزوجل در این باره آیاتی از قرآن را نازل کرد: «الم غلبت الروم في أدنى الأرض...»^۱ (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۸، ص ۲۶۹).

این روایت هم نشان می‌دهد در گذشته، گاه سوره روم یا سرآغاز آن را متعلق به دوران مدنی تلقی کرده‌اند و نزول آن را به دنبال نامه‌نگاری پیامبر (ص) به سران روم و فارس، معرفی کرده‌اند. بنابراین نمی‌توان بر مکی بودن سوره روم، ادعای اجماع کرد. این خدشه در اجماع، محقق است، هرچند روایت، ضعیف و در خور نقد جلوه کند.

نتیجه‌گیری

تحلیل سیاق آیات آغازین سوره روم، نشان می‌دهد که به ظن راجح، این سوره در پی مغلوب شدن مسلمانان در برابر رومیان در نبرد موه در سال ۸ هجری فرود آمده است. تعبیر بزرگی چون «نصر الله» (پیروزی خدایی) و «وعد الله لا يخلف الله وعده» (وعدۀ خدا که از آن تخلف نمی‌کند) بیانگر وعده پیروزی، برای مسلمانان هستند و این تعبیر بر غلبه رومیان کافر در نبرد با اهل فارس، منطبق نمی‌گردند. فتح دمشق توسط مسلمانان به سال ۱۴ هجری و گشودن بیت المقدس به سال ۱۷ هجری، رخ داده است و اگر زمان نزول سوره روم به سال ۸ هجری باشد، وعده مغلوبیت رومیان در کمتر از ده سال، تحقق یافته است. با این حال، در عصر صحابه، مصحف رسمی قرآن به سبب فقدان اعراب و نقطه، مجال قرائت‌های مختلف را فراهم می‌کرد. در نتیجه، برای خواندن سوره روم وجهی متفاوت پیشنهاد گردید که به تدریج در میان قاریان و اهل تفسیر، شهرت یافت. بر وفق این خوانش متفاوت، سوره روم، سوره‌ای مکی تلقی شد که از نزاع رومیان با اهل فارس سخن گفته بود. بر این مبنا، پیش‌بینی قرآن آن بود که رومیان بر اهل فارس غلبه خواهند کرد و این پیش‌بینی در برخی نبردهای روم با فارس، محقق شده بود. این خوانش، شهرت یافت با آنکه در سوره روم، هیچ سخنی از اهل فارس نرفته است و برقراری رابطه میان پیروزی رومیان و شادی مسلمانان، تکلف آمیز است تا بدانجا که جماعتی از اهل تفسیر، چنین فرض کرده‌اند که روز غلبه رومیان، همان روز غلبه مسلمانان در جنگ بدر بوده است.

منابع

- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۲۰ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی. داراحیاء التراث العربی.
ابن ابی حاتم، عبد الرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم (أسعد محمد الطیب، محقق). مکتبة نزار مصطفى الباز.
ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمان بن علی. (۱۴۳۱ ق). زادالمسیر فی علم التفسیر. دارالکتب العربی.

۱. «...إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ لَمَّا هَاجَرَ إِلَى الْمَدِينَةِ وَأَظْهَرَ الْإِسْلَامَ كَتَبَ إِلَى مَلِكِ الرُّومِ كِتَابًا وَبَعَثَ بِهِ مَعَ رَسُولٍ يُدْعُوهُ إِلَى الْإِسْلَامِ وَكَتَبَ إِلَى مَلِكِ فَارِسَ كِتَابًا يُدْعُوهُ إِلَى الْإِسْلَامِ وَبَعَثَهُ إِلَيْهِ مَعَ رَسُولِهِ فَأَمَّا مَلِكُ الرُّومِ فَعَظَّمَ كِتَابَ رَسُولِ اللَّهِ وَأَكْرَمَ رَسُولَهُ وَأَمَّا مَلِكُ فَارِسَ فَإِنَّهُ اسْتَحَفَّ بِكِتَابِ رَسُولِ اللَّهِ وَمَرْفَعَهُ وَاسْتَحَفَّ بِرَسُولِهِ وَكَانَ مَلِكُ فَارِسَ يَوْمَئِذٍ يُقَاتِلُ مَلِكَ الرُّومِ وَكَانَ الْمُسْلِمُونَ يَهْوُونَ أَنْ يَغْلِبَ مَلِكُ الرُّومِ مَلِكَ فَارِسَ وَكَانُوا لِنَاجِيَّتِهِ أَرْجَى مِنْهُمْ لِمَلِكِ فَارِسَ فَلَمَّا غَلَبَ مَلِكُ فَارِسَ مَلِكَ الرُّومِ كَرِهَ ذَلِكَ الْمُسْلِمُونَ وَاعْتَمُوا بِهِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِذَلِكَ كِتَابًا قُرْآنًا: أَلَمْ غَلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ...»

- ابن ضریس، ابوعبد الله محمد بن أيوب. (١٤٠٨ ق). فضائل القرآن وما أنزل من القرآن بمكة وما أنزل بالمدينة (غزوة بدر، محقق). دار الفكر.
- ابن عاشور، محمد الطاهر. (١٤٢٠ ق). التحرير و التتوير. مؤسسه التاريخ العربی.
- ابن عطیه، ابومحمد عبدالحق بن غالب. (١٤٢٢ ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز (عبد السلام عبد الشافی محمد، محقق). دار الكتب العلمیه.
- ابن هشام، أبو محمد عبد الملك بن هشام. (١٤٣١ ق). السيرة النبوية. دار صادر.
- ابوحيان اندلسی، محمد بن يوسف. (٢٠١٠ م). تفسیر البحر المحیط. دار الكتب العلمیه.
- ابوسعود، محمد بن محمد العمادی. (١٤٣١ ق). تفسیر ابی سعود: ارشاد العقل السليم. مؤسسه التاريخ العربی و دار احیاء التراث العربی.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (١٣٦٩). روض الجنان و روح الجنان. بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- اخفش اوسط، سعید بن مسعده. (٢٠١١ م). معانی القرآن. دار الكتب العلمیه.
- بغوی، حسین بن مسعود. (١٤٢٠ ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن (عبد الرزاق المهدی، محقق). دار إحياء التراث العربی.
- بهبودی، محمدباقر. (١٣٩٥). معانی القرآن: نشر علم.
- بیضاوی، عبد الله بن عمر. (١٤١٨ ق). انوار التنزیل و أسرار التأویل (محمد عبدالرحمن المرعشلی، محقق). دار إحياء التراث العربی.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (١٣٩٥ ق). سنن الترمذی (احمد محمد شاکر و دیگران، محقق). مطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- حموی، یاقوت بن عبد الله. (١٩٩١ م). معجم البلدان. دار صادر.
- خفاجی، أحمد بن محمد. (بی تا). عناية القاضی و كفاية الراضی علی تفسیر البیضاوی: حاشية الشهاب. دار صادر.
- زجاج، ابواسحاق ابراهيم السری. (١٤٢٧ ق). معانی القرآن و اعرابه (عرفان بن سلیم، مصحح). المكتبة العصرية.
- زمخشري، محمود بن عمر. (١٤٢٩ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الكتاب العربی.
- سخاوی، ابوالحسن علی بن محمد. (١٤٣٠ ق). تفسیر القرآن العظیم. دار النشر الجامعات.
- سمرقندی، ابواللیث مصر بن محمد. (١٤١٣ ق). تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم. دار الكتب العلمیه.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (١٤٢٢ ق). الاثنان فی علوم القرآن (محمد سالم هاشم، مصحح). منشورات ذوی القربی.
- شوکانی، محمد بن علی. (١٤٣٠ ق). فتح القدير. دار الكتاب العربی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (١٣٨٨). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات نور وحي.
- طبری، محمد بن جریر. (بی تا). تفسیر الطبری: جامع البیان عن تأویل آی القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (١٤٣١ ق). التبیان فی تفسیر القرآن (احمد حبیب قصیر العاملی، مصحح). الامیره.
- فراء، یحیی بن زیاد. (١٤٣٢ ق). معانی القرآن (عماد الدین بن سید آل درویش، محقق). عالم الكتب.
- قاسمی، محمد جمال الدین. (١٤٣١ ق). تفسیر القاسمی: محاسن التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- قاضی، عبدالفتاح عبدالغنی. (بی تا). القرائات فی نظر المستشرقین و الملحدین. دار مصر للطباعة.
- فیض کاشانی، مولی محسن. (١٤١٩ ق). کتاب الصافی فی تفسیر القرآن (سید محسن حسینی، محقق). دار الكتب الاسلامیه.
- قیسی، مکی بن ابی طالب. (١٤٣٢ ق). الكشف عن وجوه القراءات السبع وعللها وحقها. کتاب-ناشرون.
- قیسی، مکی بن ابی طالب. (٢٠١١ م). الهدایة الی بلوغ النهایة (محمد عثمان، محقق). دار الكتب العلمیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (١٤٠٧ ق). الکافی (علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، محقق). دار الكتب الإسلامیه.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (١٤٢٦ ق). تأویلات اهل السنه (د. مجدی باسلوم، محقق). دار الكتب العلمیه.
- ماوردي، علی بن محمد. (بی تا). تفسیر الماوردی: النکت والعیون. دار الكتب العلمیه.
- مجلسی، محمد باقر. (١٤٠٤ ق). مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول. دار الكتب الإسلامیه.
- مقاتل بن سلیمان. (١٤٢٤ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان (احمد فرید، محقق). دار الكتب العلمیه.

- نحاس، ابوجعفر احمد بن محمد. (۲۰۰۴ م). اعراب القرآن. دار و کتبه الهلال.
- واحدی، ابوالحسن علی بن احمد. (۱۴۱۵ ق). الوسيط في تفسير القرآن المجيد. دار الكتب العلمية.
- یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ ق). تفسیر یحیی بن سلام (هند شلبی، محقق). دار الكتب العلمية.
- Reynolds, Gabriel Said, (2018), *The Qur'ān and the Bible; Text and Commentary*, Yale university press.